

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.114

УДК: 94/904.6(477.21Черкаси)«13/14»

Дмитро Куштан (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології Національної академії наук України

E-mail: kushtan_dp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

Ще раз про час заснування та ранню історію міста Черкаси

Стаття присвячена питанням заснування та ранньої історії Черкас. Вирішальними у розв'язанні проблеми заснування міста є достовірні документальні свідчення, а також аналіз археологічних знахідок доби Середньовіччя.

Відсутність знахідок давньоруського часу (XI–XIII ст.) робить безпідставними «чорноклобуцьку» та «касозьку» теорії походження міста. Не знаходить підтвердження й офіційна версія, згідно якої Черкаси були засновані північнокавказькими черкесами у останній чверті XIII ст. (700-літній ювілей міста святкувався у 1986 р.). Основна аргументація «черкеської» теорії зводилася до переказу легенд та містифікації російських істориків XVIII ст. З'ясовано, що ця версія про заснування міста та походження його назви не підтверджена жодними доказами. Водночас запропонований тут «литовський» варіант заснування міста підтверджується як лінгвістичним аналізом назви міста, так і логікою історичних процесів.

Археологічні знахідки, виявлені на території Черкас (особливо за останні десятиліття), свідчать про те, що місто з'явилося у другій половині або наприкінці XIV ст. Передумовою стала перемога литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом над Золотою Ордою в битві на Синіх Водах (1362 р.). Саме, як форпост литовської колонізації й постав Черкаський замок. Перші документальні згадки про нього відносяться до початку 1390-х рр. У них Черкаси фігурують, як місто, котре спочатку відносилось до васального Литві Подільського князівства Коріатовичів.

Ключові слова: Черкаси, 700-річчя, середньовіччя, археологічне датування, Велике князівство Литовське.

Dmytro Kushtan

PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology,

National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: kushtan_dp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

Once again about the founding and early history of the city of Cherkasy

The article is devoted to the foundation and early history of Cherkasy. Reliable documentary evidence, as well as the analysis of archaeological finds from the Middle Ages, are decisive in solving the problem of the city's founding.

The absence of finds from the Old Russian period (XI–XIII centuries) renders the «Chornoklobut» and «Kasoz» theories of the city's origin unfounded. The official version, according to which Cherkasy was founded by the North Caucasian Circassians in the last quarter of the 13th century, is also unconfirmed. (The 700th anniversary of the city was celebrated in

1986). *The main argumentation of the "Circassian" theory came down to the retelling of legends and hoaxes of Russian historians of the 18th century. It turned out that this version about the founding of the city and the origin of its name is not supported by any evidence. At the same time, the «Lithuanian» version of the founding of the city proposed here is confirmed both by the linguistic analysis of the city's name and by the logic of historical processes.*

Archaeological findings discovered on the territory of Cherkasy (especially in recent decades) indicate that the city appeared in the second half or at the end of the 14th century. The prerequisite was the victory of the Lithuanian-Russian army led by Grand Duke Olgerd over the Golden Horde in the Battle of Blue Waters (1362). Cherkasy Castle was built as an outpost of Lithuanian colonization. The first documentary references to it date back to the early 1390s.

The first documentary mentions of it date back to the early 1390s. In them, Cherkassy appears as a city that originally belonged to the Koriatovych Principality of Podilsk, a vassal to Lithuania.

Key words: Cherkasy, 700th anniversary, Middle Ages, archaeological dating, Grand Duchy of Lithuania.

Проблемою виникнення Черкас переймалися багато поколінь істориків і краєзнавців. Ще Лаврентій Похилевич у середині XIX ст. зазначив: «Походження міста Черкаси вкрите мороком невідомості, подібно до інших стародавніх міст наших»¹. На превеликий жаль, з того часу мало що змінилося, бо, попри те, що з'явилася маса різноманітних теорій, історики так і не дійшли єдиної думки з цього питання. І навіть на порозі XXI ст. черкаський історик-краєзнавець Юрій Мариновський (1952–2020) змушений був констатувати: «Вірогідно, немає жодного міста в Україні, крім наших Черкас, історія якого була такою малознаною, а походження самого міста і його назви виводили б не з аналізу першоджерел, а вивчали, в основному, на підставі штучно створених гіпотез і псевдо досліджень»². А так би хотілося, щоб нарешті здійснилася заповітна мрія цього невтомного дослідника черкаської минувшини, котрий писав: «Я впевнений – Черкащина повинна одержати свою справжню історію – без прикрас, лакування і поправок, без «міфотворчості», чесну...».

Якщо відкинути відверто фантастичні версії походження Черкас у передісторичну добу (Черкаси – «Прамисто на Дніпрі,

старше за Давній Вавілон» та Черкаси-Гелон-Родень за С. Рецем³), маємо три основні концепції. За першою місто було засноване у давньоруський час (X–XII ст.). За другою версією (вона залишається офіційною) Черкаси з'явилися у післямонгольський час (у 1280-х рр.), а 700-літній ювілей святкувався у 1986 р. Відповідно до третьої (вона є найбільш вірогідною), місто постало в результаті експансії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) не раніше 1362 р. – після Синьоводської битви. В остаточному варіанті ця версія була обґрунтована Дмитром Куштаном та Валерієм Ластовським в монографії «Археологія та рання історія Черкас» (2016). За висновками авторів, заснованими на археологічних матеріалах, логіці історичних процесів, а також на критичному аналізі історичних джерел, місто з'явилося принаймні на 80–100 років пізніше офіційно затвердженої дати⁴. Втім, ці висновки були сприйняті доволі стримано – більшість черкасців цілком влаштовувала стара концепція (напевне більшого б ентузіазму викликало подавлення віку Черкас, ніж його омолодження). «Стара гвардія» місцевих істориків і краєзнавців певний час сприймала перегляд дати заснування міста, як намагання «молодих»

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 610.

² Мариновський Ю. Черкаська минувшина. 2001: документи і матеріали з історії Черкащини. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. С. 178.

³ Рець С. Загадкове місто // Дніпрові зірки. 1983. 31 березня; Рець С. Заселення району Черкас у давні часи // Серп і молот. 1988. 28 серпня; Рець С. Прамісто на Дніпрі, старше за Давній Вавілон // Культура і життя. 1997. № 36 (17 вересня).

⁴ Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. К.; Черкаси: Інститут археології НАН України, 2016. С. 157–176.

істориків-ревізіоністів («вискочок-дилетантів з науковими ступенями») привернути до себе увагу, або як зараз модно казати: «хайпанути». Зрозуміло, для того, щоб довести свою точку зору та остаточно аргументувати хибність «700-річчя» однієї книжки замало, але рано чи пізно з цим таки прийдеться змиритися...

Тож, проаналізуємо основні версії заснування Черкас.

Прибічники давньоруського віку міста спираються в основному на дві теорії: «чорноклобуцьку» та «касозьку». Перша говорить про те, що засновниками Черкас стали чорні клобуки – збірна назва тюркських племен (торків, печенігів, берендеїв, ковуїв та ін.), які у 2-й половині XII ст. осіли на південному прикордонні Давньоруської держави та склали її допоміжні військові сили в протистоянні з кочовим світом Дикого поля (у першу чергу – з половцями). Основний аргумент апологетів цієї теорії – текст Воскресенського літопису (сер. XVI ст.), де в контексті подій 1152 р. після згадки про чорних клобуків значиться: «котрі звуться Черкасами»⁵. Але аналіз більш давніх літописних списків (Лаврентіївського, Іпатіївського)⁶ свідчить, що це є пізньою вставкою. Дана літописна фальсифікація спонукала російського історика початку XIX ст. Миколи Карамзіна поставити знак рівності між чорноклобуцькими племенами та козаками-черкасами, а також пов'язати з ними появу Черкас⁷. Хоч проти «чорноклобуцької» теорії походження козаків та міста Черкаси висловилися авторитетні історики (М. Максимович, В. Антонович та М. Грушевський), вона благополучно дожила до наших часів. Активним критиком «чорноклобуцької» теорії походження

Черкас виступив черкаський історик Ю. Мариновський⁸. Основним аргументом, який робить дану версію неспроможною, є те, що основні археологічні пам'ятки, пов'язані з чорними клобуками (городища, поселення, могильники), знаходяться достатньо далеко на північний захід від Черкас – у Пороссі⁹.

Прибічники «касозької» теорії походження Черкас стверджують, що місто було закладене ще раніше: у X–XI ст. Вони вважають, що його засновниками стали вихідці з Північного Кавказу – племена касогів (давня назва адигів-черкесів). Як і «чорноклобуцька» версія, «касозька» з'явилася в результаті вільного трактування руських літописів. У найдавніших варіантах літописів (Лаврентіївському, Воскресенському та ін.) в контексті походу київського князя Святослава Ігоревича в Приазов'я (на Дон і Кубань) у 965 р. сказано: «Ясів переміг і касогів»¹⁰. У пізніших літописних списках (наприклад, Іпатіївському) після цієї фрази додано: «і прийшов до Києва»¹¹. В Никонівському зводі (XVI ст.) вся ця інформація переінакшена літописцем: «і Ясів переміг і касогів, і привів до Києва»¹². Ця вільна інтерпретація (заміна дієслова «прийшов» на «привів») й послужила відправною точкою для появи «касозької» теорії. Вже у другій половині XVI ст. в пізній редакції «Руського Хронографа» інформація про перемогу Святослава над північнокавказькими племенами касогів трансформувалася в звітку про депортацію частини переможених до Києва¹³. Остаточно оформив цю фантазію в історичний «факт» російський історик XVIII ст. Василь Татищев¹⁴. Далі її розвив Олександр Рігельман, стверджуючи, що українське козацтво

⁵ Полное собрание руських летописей (далі – ПСРЛ). Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 56.

⁶ ПСРЛ. Т. II: Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 66; В тексті більш раннього Лаврентіївського списку (кін. XIV ст.) замість «чорних клобуків» фігурують «берендеї».

⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 томах. Т. V. СПб., 1819. С. 393–395.

⁸ Мариновський Ю. Ю. Ще раз про назву міста Черкаси. // Мовознавство. 1991. № 4. С. 62–65; Мариновський Ю. Ю. «Черньаси»: історія однієї фальсифікації. // Черкаси. 1995. № 35 (1 вересня).

⁹ Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-19. М.: Наука, 1973. С. 24–28.

¹⁰ ПСРЛ. Т. I: Лаврентиевская летопись. СПб., 1846. С. 27; ПСРЛ. Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку... С. 287.

¹¹ ПСРЛ. Т. II: Ипатьевская летопись... С. 139–140.

¹² ПСРЛ. Т. IX: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. СПб., 1862. С. 31.

¹³ ПСРЛ. Т. XXII: Русский хронограф. Ч. 2: Хронограф западно-русской редакции. Петроград, 1914. С. 163–164.

¹⁴ Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн. 2. М., 1773. С. 45, 392–393.

походить від північнокавказьких касогів («Косаків»), які з середини X ст., нібито, проживали по Дніпру¹⁵. Хоч трактування літописного сюжету викликало серйозні заперечення з боку інших тогочасних істориків (наприклад, М. Карамзіна), «касозький» варіант заснування Черкас трансформувався в «народну» легенду, записану на початку XX ст. черкаським краєзнавцем і фольклористом Степаном Нехорошевим¹⁶.

Також касоги згадуються в зв'язку з іншими літописними подіями, які відносяться до 1022–1023 рр.: онук Святослава Мстислав Володимирович на прізвисько «Хоробрий», князь тмутараканський пішов війною «на Касогів» і переміг їх, здолавши у двобої касозького князя Редедю. Наступного року з дружиною, до якої долучилися союзники: хазари і касоги, він вирушив на відвоювання великокнязівського київського столу в свого брата Ярослава Володимировича¹⁷. Ці події, описані в давніх літописах, лягли в основу нового міфу про те, що Черкаси з'явилися на початку XI ст. завдяки касогам, яких князь Мстислав, нібито, привів на завоювання Києва¹⁸. На цій підставі деякі черкаські краєзнавці на початку 1980-х років обстоювали ідею, що Черкаси постали, як не 1000, то 950 років тому¹⁹. Насправді, влада Мстислава ніколи не поширювалася на Правобережжя, а після замирення з київським князем Ярославом Мудрим центром його уділу став Чернігів (і аж ніяк не Черкаси!). Активну опозицію цим «фантазерам» склали інші черкаські історики-краєзнавці: Михайло Пономаренко²⁰ та Юрій Мариновський²¹, які

аргументовано довели хибність «касозької» теорії заснування міста.

Популярною в середовищі черкаських істориків і краєзнавців залишається ідея про те, що бодай якщо місто Черкаси не з'явилося в часи Київської Русі, то, принаймні, на його місці існувало якесь поселення чи городище – давньоруський попередник. Ці висновки, начебто, знаходили підтвердження в інформації, оприлюдненій наприкінці XIX ст. Володимиром Антоновичем, про випадкові знахідки в Черкасах двох скарбів та інших артефактів давньоруського часу²². Насправді ці знахідки не мають жодного відношення до наших Черкас, а походять з села в Пороссі з такою самою назвою – центру Черкаської волості Васильківського повіту Київської губернії (нині – с. Черкас Білоцерківського району Київської області). В каталозі Антоновича, який складався переважно на підставі списків археологічних колекцій та донесень із волостей, матеріали з двох населених пунктів із схожою назвою – наших Черкас і білоцерківських – виявилися змішаними²³. Хибним є також твердження про знахідки в Черкасах давньоруської кераміки – її плутали з більш пізньою післямонгольського та ранньолитовського часів (кін. XIV – поч. XV ст.). Втім, саме свідчення В. Антоновича про «давньоруські» знахідки в Черкасах (зокрема, про скарб «київських» гривень) спонукали свого часу Михайла Грушевського висловити припущення, що це «може вказувати на існування тут поселення в домонгольську добу»²⁴.

Що вже казати стосовно інших містифікацій. Одна з них – про міфічне давньо-

¹⁵ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще. М., 1847. С. 9–10.

¹⁶ Мариновський Ю. Черкаська минувшина – 2001... С. 172.

¹⁷ ПСРЛ. Т. I: Лаврентиевская летопись... С. 63–64.

¹⁸ Гудзенко П. А. Черкаська область: географічний нарис. К., 1959. С. 43; Крутляк Ю. М. Ім'я вашого міста: походження назв і селищ міського типу Української РСР. К.: Наукова думка, 1978. С. 138; Янко М. П. Топонімічний словник України: Словник-довідник. К.: Знання, 1998. С. 383.

¹⁹ Сердюк А. Скільки років Черкасам? // Черкаська правда. 1980. 27 січня; Сизоненко Г., Сизоненко Ф. Слід в історії // Черкаська правда. 1980. 6 липня.

²⁰ Пономаренко М. Ф. Черкаси: таємниця топоніма // Український історичний журнал. 1991. № 4. С. 68.

²¹ Мариновський Ю. Ю. Касоцький етнос і гіпотеза про початок міста Черкаси в X–XI ст. // Український археографічний щорічник. К., 1999. Вип. 3–4. С. 88–97.

²² Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895. С. 98.

²³ Куштан Д. П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста // Археологія і давня історія України. 2022. Вип. 3 (44). С. 521.

²⁴ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891. С. 13–14.

руське городище Татинець, яке, нібито, знаходилося в районі Черкас і охороняло Татинецький брід. Цей дніпровський брід (назва походить від староруського «тать» – розбійник) дійсно згадується в руських літописах, але його точна локалізація невідома. З районом коло Черкас його пов'язали коментатори праці М. Погодіна, російські історики та географи ХІХ ст. Н. Надєждін і К. Неволін, нібито, на тій підставі, що на лівому березі Дніпра навпроти Черкас знаходилося село Мутатинці, назва якого співзвучна Татинцю²⁵. Але це помилка – такого населеного пункту ніколи не існувало, натомість було с. Мутишенці/Мутихи (нині затоплене Кременчуцьким водосховищем), яке не має нічого спільного з назвою броду. На це своїм опонентам вказував ще історик Михайло Максимович²⁶. Навіть, якщо припустити, що Татинецький брід знаходився саме тут, а при кожному броді мало би бути городище, яке його охороняло, то будувати укріплення на правому березі Дніпра (на той час – Дикому полі) було б рівнозначно самогубству.

Так само абсолютною вигадкою є намагання деяких краєзнавців ототожнити наше місто з літописним Чюрнаївом – городищем чорноклобуцького хана Чюрная²⁷, яке, насправді, знаходилося на р. Рось²⁸ (за іншою, так само помилковою версією його вбачають на місці сучасного с. Чорнявка на Тясміні). Відвертими фантазіями є й популярні в краєзнавчих і навколо наукових колах спроби локалізувати в районі Черкас «Острів русів» і «Артанію», котрі згадуються в працях середньовічних арабських і перських географів²⁹. Все це є проявами містечкового

патріотизму, які лише шкодять вивченню історії рідного краю. Ще Ю. Маринівський з цього приводу писав: «На жаль, обмаль історичних і археологічних джерел не дають змоги локалізувати «острів Русів» і «країну Артанію» на Черкаському Правобережжі, незважаючи на усю привабливість такого припущення. Можна, на жаль, констатувати, що низка «псевдоісторичних» досліджень більше схожа на спекуляції навколо невідомої минувшини (з жонглюванням фактами і подіями), ніж на серйозний науковий пошук»³⁰.

Як було зазначено вище, на території Черкас практично відсутні знахідки періоду Київської Русі. Воно й не дивно, адже місцина, де згодом постало місто, знаходилася за межами південних кордонів Давньоруської держави, які марковані «змієвими валами», що на Правобережжі зосереджені в басейні р. Рось³¹. Єдина достовірна давньоруська знахідка з Черкас – залізний меч каролінзького (варязького) типу Х ст., випадково виявлений у 1966 р. в Дніпрі навпроти цукрорафінадного заводу³². Але він пов'язаний не стільки з якоюсь пам'яткою на території міста, скільки відмічає торгівельний річковий шлях «з варяг у греки», котрий проходив повз територію, де згодом постали Черкаси.

До післямонгольського часу відносять заснування Черкас прибічники «черкеської» теорії. Вона оформилася у другій половині ХVІІІ ст. завдяки працям російських імперських істориків Василя Татищева та Івана Болтіна. Перший «обіграв» оповідь про мешканців «Охматових слобід», котра міститься у Воскресенському, Лаврентіївському та Никонівському літо-

²⁵ *Погодин М.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. IV: Период удельный (1054–1240). М., 1850. С. 194.

²⁶ *Максимович М.А.* Собрание сочинений: В 3-х томах. Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. К., 1877. С. 344, 351.

²⁷ *Сизоненко Г., Сизоненко Ф.* Слід в історії // Черкаська правда. 1980. 6 липня.

²⁸ *Плетнева С.А.* Половцы. Страницы истории нашей Родины. М.: Наука, 1990. С. 86.

²⁹ *Знойко А.* Тайны древней Руси // Вокруг света. 1962. № 8. С. 45–46; *Знойко О. П.* Міфи Київської землі та події стародавніх. К.: Молодь, 1989. С. 38, 40–41; *Максимов Е. В., Максимов С. Е.* Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. 1989. № 1. С. 116–118; Черкащина: історія краю та його людності. За ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. Черкаси: В-ць Чабаненко Ю. А., 2017. С. 608–610.

³⁰ *Маринівський Ю.* Черкаська минувшина. 2001... С. 190.

³¹ *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. К.: Наукова думка, 1987. Рис. 44; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VІІІ–ХІІІ ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К.: Інститут археології НАН України, 1999. Рис. 43, 46.

³² *Андросчук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. Paris, 2012. С. 120–121, рис. 84а-б.

писах: у 1283 р. баскак Охмат, який узяв на відкуп увесь Курський край (схід Чернігово-Сіверщини), заснував дві слободи, мешканці котрих вдалися до грабунків, через що рильський князь Олег розігнав їх³³. Татищев дофантазував, що нібито цими розбійниками були черкеси, які після вигнання «на Дніпро переведені, й град Черкаси збудували»³⁴. Цю ж ідею переказав і «вдосконалив» І. Болтін³⁵. В той самий час історик М. Карамзін сприйняв ці звістки, як відверті фантазії авторів: «Болтін пише (...), що жителі Охматових слобід були Черкаси і називалися Козаками; що вони втекли до Баскака в Канів і збудували містечко Черкас, та ін. Чи можна так сміливо вигадувати?»³⁶. Проігнорували вигадки Татищева-Болтіна й авторитетні історики ХІХ – початку ХХ ст. В. Антонович та М. Грушевський. Втім, татищевська містифікація благополучно пережила радянські часи і залишається популярною й до сьогодні. Подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси» лише на перший погляд здається очевидною, бо з таким само успіхом можна стверджувати, що назва українського Маріуполя походить від народу марі, котрі мешкали в Поволжі, Галича – від галлів, Хотина – від готів, а Чичен-Іци – від чеченців. Годі й казати, що жодних археологічних чи етнографічних підтверджень присутності північнокавказьких черкесів на Черкащині немає (так само, як і археологічних знахідок кінця ХІІІ – початку ХІV ст.). Відсутність будь-яких згадок про черкесів та Черкаси в першоджерелах – руських літописах, які «коментували» російські історики, – робить цю теорію абсолютно безпідставною.

Однак саме «черкеська» теорія появи Черкас стала панівною при виборі офіційного дати заснування міста – нею призначили 1286 рік, щоб відсвяткувати 700-річчя у 1986 р.³⁷. Вже ні для кого не секрет, що ця дата була «притягнута за вуха»: не було представлено ні документальних, ні археологічних доказів того, що місто заснували наприкінці ХІІІ ст.³⁸. Власне, основною метою тодішнього компартійного керівництва було не стільки дізнатися реальний вік міста, скільки затвердити «круглу» дату задля можливості залучення державних коштів на святкування: для проведення культурних заходів та приуроченої до ювілею масштабної розбудови інфраструктури. Підсумком такого «дослідження» став вихід невеликої брошури «Черкасам 700 лет», призначеної для обмеженого кола читачів – «пропагандистського активу».

Отже, за офіційною версією, яка була відкоригованим варіантом «черкеської» теорії, місто було засноване приблизно у 1286 р. Роль першопоселенців відводилася міфічним «козакам-черкасам» (розбійникам з «Охматових слобід»), основне ж населення, відповідно до пануючої в ті часи марксистської теорії класової боротьби, складалося з «біглих селян», які, нібито, тікали в Придніпров'я від гніту руських і татарських феодалів. Фантазії В. Татищева та І. Болтіна були використані для отримання відправної дати та, щоб пояснити етимологію назви міста. Тут варто зауважити, що поява міст у Середні віки – це не спонтанний процес. Їх заснування потребувало військово-політичних, торговельно-економічних передумов, а ініціатива мала належати не ватазі «розбійників-черкесів» або «біглим селянам», а, насамперед,

³³ ПСРЛ. Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку... С. 176–177.

³⁴ Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн. 1. Ч. 2. М., 1769. С. 455.

³⁵ Болтин И. Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка. Т. 1. СПб., 1788. С. 344–345.

³⁶ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 томах. Т. IV. СПб., 1819. С. 95.

³⁷ Черкасам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу. Сост. Н. И. Береза и др. Черкассы, 1986. С. 3; Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. Упор.: А.І. Кузьмінський, Г.В. Суховершко, В.Я. Чудновський. Ч. 1. К.: Молодь, 1993. С.52–53; Чабан А. Ю. Актуальні проблеми діяльності педагогічних колективів із встановлення дат заснування населених пунктів. // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». 2011. Вип. 209. Ч. 2.

³⁸ Ластовський В. Черкаське краєзнавство у змаганнях з фантомом 700-річчя міста Черкаси: історичний детектив з кількома невідомими. Режим доступу: URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1803-valerii-lastovskiy-cherkaske-kraieznavstvo-u-zmahanniakh-z-fantomom-700-richchia-mista-cherkasy-istorychnyi-detektyv-z-kilkoma-nevidomymu/> (дата публікації: 20 лютого 2016).

державній владі. Жодних чинників для осадження міста у часи, коли територія перебувала під владою Золотої Орди, просто не існувало. Та й походження назви Черкас не варто пов'язувати з далеким народом черкесів – існують інші етимологічні трактування.

Принципове значення для визначення віку міста мали б перші документальні згадки про нього. Натомість, щоб «підтвердити» факт існування Черкас на початку XIV ст. тодішні історики реанімували легендарні оповіді про Черкаси в контексті «походів Гедиміна». Мова йде, насамперед, про так званий «київський похід» великого литовського князя Гедиміна (1316–1341), згадки про який містяться в низці литовсько-руських та українських літописів, хроніках і працях істориків, створених після XVI ст. За польським істориком другої половини XVI ст. Мацеєм Стрийковським та Густинським літописом (початок XVII ст.) ця подія, начебто, відбулася у 1305 р. (коли до початку князювання Гедиміна залишалося ще 11 років!), за «Хронікою Литовською та Жмойською» (середина XVIII ст.) – у 1322. Але ще наприкінці XIX ст. історик Володимир Антонович довів, що цей «похід», не що інше, як історичний казус або містифікація³⁹. Даний сюжет відсутній у більш ранніх джерелах, до того ж, завойовуючи Київські землі, Гедимін мав би боротися не з міфічними руськими князями, а з Золотою Ордою, яка за правління ханів Тохти (1291–1312) та Узбека (1313–1341) була доволі сильною, щоб адекватно відреагувати на зазіхання на її улуси.

Тому підкорення Волині, Київщини та Поділля відбулося лише за правління сина Гедиміна Ольгерда, коли татарська держава в період «Великої замятні» (1359–1380) переживала економічне та військово-політичне послаблення внаслідок династичних смут та епідемії чуми. Вочевидь має місце запозичення за аналогією: Гедиміну, в часи правління якого південні кордони ВКЛ

сягали р. Прип'ять, приписали завоювання його наступників Ольгерда та Вітовта, за яких межі держави на півдні досягли північнопричорноморських степів і навіть Чорного моря. Ймовірним «замовником» даної містифікації називають київського воєводу середини XVI ст. князя Януша Гольшанського, який таким чином прагнув довести свої династичні претензії на Київ і Київську землю: за сфабрикованими літописами, саме його міфічного предка Ольгімонта Міндовговича Гольшанського, як свого «кривого» родича, Гедимін, нібито, призначив намісником перелічених земель (у тому числі Черкас) із титулом князя київського. З цими висновками Антоновича погодилися більшість дослідників того часу, у тому числі М. Грушевський⁴⁰, а також відомий фахівець із історії України литовського періоду Павло Клепацький⁴¹.

У хроніці М. Стрийковського (1582), окрім опису «київського походу» Гедиміна, Черкаси як вже існуюче місто згадуються в контексті походу литовського князя Ольгерда проти татар, який завершився перемогою у Синьоводській битві⁴². Жодних сумнівів щодо цієї виправи немає, але все ж не варто абсолютно сприймати повідомлення історика, який описував події, що відбулися більш як за два століття до того. Стрийковський помиляється у датуванні: за ним битва відбулася у 1331 р., натомість Ольгерд став великим литовським князем лише через 14 років (!). Інша помилка хроніста – в контексті просування Ольгерда на південь він згадує міста Білу Церкву, Звенигород, Очаків, яких не існувало на середину XIV ст., але які були добре відомі за часів Стрийковського. Так, Звенигород (городище на території с. Гудзівка неподалік м. Звенигородка), як і Черкаси, був заснований після 1362 р., Очаків – у 1492, а Біла Церква (колишній літописний Юр'їв) постала ще пізніше – близько 1550 (!).

Те саме стосується й легенди про заснування Черкас, яка міститься в «Описі

³⁹ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. 1. К., 1878. С. 56–64.

⁴⁰ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия... С. 482–483.

⁴¹ Клепацкий П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. С. 334–335.

⁴² Strzykowski M. Kronikapolska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi. T. II. Warszawa, 1846. S. 6.

Канівського замку», складеному королівськими ревізорами у 1552 р. За нею місто, нібито, було осаджене за часів Гедиміна, котрий після «переможного походу», але вже на Крим і Північний Кавказ (!) переселив на Дніпро «п'ятигорських черкесів»⁴³. Звісно ніякого такого походу Гедимін не здійснював, а переказ з'явився, як спроба канівчан відстояти свої економічні інтереси, пов'язані зі спірними з черкасцями уходами (угіддями) в межиріччі Сули і Псла: останні, мов, не мають жодних прав на ці землі й взагалі є зайдами – нащадками чужинців з далекого Кавказу. Про це ще писали історики кінця ХІХ – початку ХХ ст.: В. Антонович, М. Грушевський⁴⁴ та інші, але чомусь скромно промовчали черкаські дослідники 1980-х років.

Напевне, єдиним з тодішніх черкаських істориків і краєзнавців, хто мав сумніви щодо 700-річчя Черкас та «черкеської» теорії їх заснування, був Михайло Пономаренко, котрий входив до складу комісії з підготовки ювілею. Він був добре обізнаний із працями В. Антоновича та П. Клепацького й у рукописі своєї статті, яка зі зрозумілих причин так і не була опублікована, прийшов до того ж висновку, що й авторитетні історики рубежу ХІХ–ХХ ст.: місто постало у третій чверті ХІV ст. після перемоги ВКЛ над Золотою Ордою в Синьоводській битві (1362)⁴⁵. Очолювана М. Пономаренком археологічна експедиція, котра працювала у 1981 р., так і не знайшла переконливих доказів існування Черкас наприкінці ХІІІ – на початку ХІV ст. Але ці аргументи ніхто не прийняв до уваги, а, найімовірніше, вони просто замовчувалися на догоду компартійному керівництву, яке наполягало на наперед визначеній «круглій» даті.

Таким чином, фундаментом офіційної версії появи Черкас стали не факти, а легенди, вигадки та помилкові інтерпре-

тації. З огляду на сучасний рівень знань, не існує жодних підстав вважати, що Черкаси виникли наприкінці ХІІІ ст. Годі й казати, що «черкеська» теорія походження міста не тільки абсолютно помилкова, але й шкідлива, бо є типовим імперсько-радянським нарративом. В імперські часи за її допомогою не лишень «пояснювали» походження назви Черкас, але й виводили козаків-черкасів від розбійників-черкесів, що є цілковитим абсурдом. У радянський же період «кавказький» історичний анклав у серці України цілком відповідав концепції інтернаціоналізму. Можливо на 34-му році Незалежності, тим паче під час російсько-української війни, варто схаменутися й не повторювати цю дурню?

Натомість логіка історичних процесів у регіоні, а також археологічні матеріали вказують на те, що поява міста сталася на 80–100 років пізніше – у другій половині або наприкінці ХІV ст. Найперші ж достовірні згадки про Черкаси відносяться до 1380–1390-х років.

За «**ЛИТОВСЬКОЮ**» версією Черкаси з'явилися лише після того, як ця територія була звільнена від влади Золотої Орди. А це, насправді, сталося не за часів Гедиміна (на початку 1300-х рр.), а у 1362 р. після перемоги литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом Гедиміновичем над золотоординцями в битві на Синіх Водах (р. Синюха на північному заході Кіровоградщини). Таким чином, скориставшись послабленням Орди, молода литовська держава здійснила експансію на південь, поглинувши Київщину та Поділля. Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що невдовзі відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам⁴⁶, а очолю-

⁴³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.). Под ред. В. Б. Антоновича. К., 1886. С. 103.

⁴⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1995. Т. VII: Козацькі часи – до р. 1625. С. 69–70.

⁴⁵ *Куштан Д.* «Скільки років Черкасам?»: неопублікований спадок Михайла Пономаренка. // Персоналістичний вимір історії Черкащини: Матеріали I регіональної історико-краєзнавчої конференції. Черкаси, 2018. С. 53–54.

⁴⁶ ПСРЛ. Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. М.: Наука, 1980. С. 66.

ване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Золотою Ордою. Саме з діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом⁴⁷.

Зв'язок ранніх Черкас саме з Подільською землею, а не Київською є доведеним – це наслідок того, що територія, де стало місто, перебувала поза межами Давньоруської держави та Київського князівства. Тож не дивно, що в «Списку руських міст дальніх і ближніх» наше місто знаходиться в переліку саме подільських міст (до речі, це найбільш рання достовірна згадка про Черкаси – писемна пам'ятка створена між 1387+ та 1392 рр.)⁴⁸. Ще одна з найраніших згадок про місто, датована 1392 р., стосується «черкаського воєводи» пана Бедриха, слуги подільського князя Федора Коріатовича⁴⁹. У 1393 р. відбулося захоплення Черкас (разом із Звенигородом) київським князем Скиргайлом Ольгердовичем – подія, пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів через їхній сепаратизм (князь Федір, незважаючи на васальну залежність від Литви, намагався проводити незалежну зовнішню політику й шукав союзу то з Угорським королівством, то з опальним Свидригайлом Вітебським)⁵⁰. Знову ж таки, як подільське місто, Черкаси постають у грамоті польської королеви Ядвіги від 1395 р.⁵¹

Внаслідок польсько-литовської династичної унії (шлюбу королеви Ядвіги з литовським князем Ягайлом), певний час: з кінця XIV по початок XV ст., Черкаси

разом з Подільською землею знаходилися в підпорядкуванні Королівства Польського. Зокрема, у 1409 р. на посаді черкаського старости («capitaneus czerkasiensis») бачимо малопольського лицаря-шляхтича пана Рафала зі Слупова, котрий незадовго до цього обіймав пост подільського намісника⁵². Для комунікації подільські прикордонні замки були з'єднані шляхом – так званім «брацлавським гостинцем». Саме ним у 1411 році скористався польський король Владислав II Ягайло під час своєї інспекційної поїздки: з Києва Дніпром він доплив до Черкас, звідки сухоходом дістався Звенигорода, Сокильця, Каравула, Брацлава, Кам'янця щоб, зрештою, коло Львова зустрітися з великим литовським князем Вітовтом⁵³. Того ж таки року ВКЛ повернуло собі владу над Східним Поділлям (і Черкасами). Подільським містом Черкаси залишалися до завершення громадянської війни Свидригайла Ольгердовича – такими («Interrapodoliensi Castra») вони постають в так званому «Списку міст Свидригайла» (1432)⁵⁴. Лише за часів київського князя Семена Омельковича (1454–1470) Черкаси входять до складу Київського князівства – є документальна згадка про те, що князь доручив своєму черкаському намісникові Свиридову провести розмежування південно-східних кордонів Литовської держави⁵⁵. Остаточно ж Черкаси інкорпоровалися до Київщини після 1471 р., коли стали центром намісництва/ староства Київського воєводства ВКЛ.

На першому етапі литовської колонізації в межах сучасного міста, окрім збмку, на березі Дніпра з'явилося кілька селищ. Вочевидь, із закінченням «Великої зямт-

⁴⁷ Куштан Д. П. Черкаси – форпост Східного Поділля у XIV–XV століттях // Археологія Поділля: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. С. 92–93.

⁴⁸ Тихомиров М. Н. Список руських городів дальніх і ближніх. // Исторические записки. Т. 40. М., 1952. С. 218.

⁴⁹ Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна. 2014. Вып. 1. С. 150.

⁵⁰ Kronika polska Marcina Bielskiego. Wid. K. J. Turowskiego. Sanok, 1856. S. 488; ПСРЛ. Т. XVII: Западнорусские летописи. СПб., 1907. С. 80.

⁵¹ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. К.: Темпора, 2012. С. 68.

⁵² Там само. С. 80.

⁵³ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса: Астропринт, 2004. С. 82; Jana Długosza Rocznikczyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. Ks. 10. Ks. 11. (1406–1412). Warszawa, 2009. S. 210.

⁵⁴ Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской. СПб., 1835. Доп.. С. 8.

⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II: 1506–1544. СПб., 1848. С. 362.

ні» в Орді (після 1380 р.) зазіхання татар на втрачені території відновилися, особливо після поразки литовсько-польсько-руського війська в битві на р. Ворскла (1399). Це призвело до зникнення неукріплених селищ – дану подію маркує Василицький монетно-речовий скарб на однойменному поселенні. Через загрозу з боку Дикого поля населення змушене було концентруватися навколо Черкаського замку, який поступово «обріс» посадом (Верхнім і Нижнім).

Як невеличкий прикордонний форпост васального Литви Подільського князівства Коріатовичів, новоосаджений Черкаський замок постав на пустому місці, тож з самого початку був заселений прийшлими вояками: литовськими та руськими лицарями, їх слугами та воїнами-найманцями. Не випадково посада першого відомого нам очільника Черкас називалася «воєвода» – командир замкової залоги. До цієї військової братії входили литовці, ятвяги, жмудини, а також русини з Волині, Поділля, Київщини та сучасної Білорусі, котрі й стали першопоселенцями Черкас. Вірогідно серед них були й представники інших європейських народів: поляки, сілезці тощо. Принаймні, саме до останніх належав воєвода Бедрих (від Бедржих/Bedřich – чеського варіанту імені Фрідріх). Цей лицар-шляхтич гербу «Шьверчек» потрапив на українські землі внаслідок діяльності сілезького князя Владислава Опольського, що у 1370-х рр. правив Галичиною⁵⁶. Ймовірно, були серед перших черкасців і охрещені татари з числа полонених чи перебіжчиків.

Археологічні матеріали, виявлені на території Черкас, дозволяють упевнено говорити про заснування міста у другій половині або наприкінці XIV ст. Знахідки цього часу локалізуються на Дзеленьгорі, де знаходився сам замок, а також на прилеглий до неї території, де розташо-

вувався посад⁵⁷. Дзеленьгора – висунутий в бік заплави Дніпра мис корінного берега між сучасними вулицею Розкопною та узвозом Мисливським. З трьох боків гора оточена природними схилами, з напільного боку її обкопали ровом – його залишками є нинішній Старособорний узвіз. Сам замок був дерев'яним, принаймні, таким він постає наприкінці XV ст. Про це свідчить лист великого литовського князя Александра I Ягеллончика від 1496 р., де йдеться про відправку бригадирів із території сучасної Білорусі (Могильовщини та Гомельщини) «Черкас рубити»: «...З Кричева 100 чоловік з сокирами, і з Пропойська, з Олучич, із Дрокова чоловік 100. З Річиці 50 чоловік. З Брагіня – 50 чоловік»⁵⁸.

Знахідки періоду ранніх Черкас на Дзеленьгорі представлені переважно уламками глиняних горщиків, аналогії яким знаходимо на синхронних пам'ятках Київщини та Поділля. З інших матеріалів рубежу XIV–XV ст. – масивна бронзова сережка з трьома підвісними ажурними кульками (подібна походить з Вільнюського замку), а також залізна шпора (острога), яка є характерним елементом лицарського обладунку. Керамічний посуд, подібний до того, що виявлений в районі Дзеленьгори, знайдений також на поселенні та могильнику Василиця, на городищі Шпиль в парку «Сосновий бір». Василицький скарб кінця XIV ст. складався зі срібних предметів (прикрас та монет), складених до глиняного горщика. Прикраси, серед яких були застібки-сюльгами, браслети, перстні, сережки, відносяться до виробів булгарського (поволзького) типу. Монетну частину скарбу репрезентують золотоординські дірхеми, карбовані між 1346 та 1376 рр., а також підроблені дірхеми, які виготовлялися на території Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362–1394)⁵⁹.

⁵⁶ Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-і – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення. // Український історичний журнал. 2009. Вип. 5 (№ 488). С. 39.

⁵⁷ Куштан Д., Ластовський В. // Археологія та рання історія Черкас... С. 80–83; Куштан Д.П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусії про час заснування міста... С. 525–529.

⁵⁸ Lietuvos Metrika. Kn. 6 (1494–1506). Parengi A. Baliulis. Vilnius: TARA, 2007. P. 345.

⁵⁹ Зразюк З. А., Строчкова Л. В., Хромов К. К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. Ч. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. К.: Купола, 2007. С. 119.

Початкова історія Черкас – історія фронтиру, території на межі двох різних культур. Він стояв на варті Заходу (в даному випадку – ВКЛ та Королівства Польського) від постійної військової агресії зі Сходу (з боку Золотої Орди, згодом – Кримського ханства). Місто з самого початку постало як європейське: воно засноване з санкції найвищого керівництва молодій Литовській державі, як прикордонний військовий форпост. Саме європейське (литовсько-руське, польське) лицарство, а не якісь «бігли селяни» чи черкеси, стало його першопоселенцями. У замку перебувала військова залога, готова в будь-який час дати відсіч нападаючим. Навколо твердині під його охороною проживало населення, яке обслуговувало фортецю та гарнізон, освоювало навколишні території та займалося сільським господарством, тваринництвом, мисливством, рибальством, бортництвом (лісовим бджільництвом), ремеслами тощо. У військовий час всі мешканці Черкас склали ополчення й підпорядковувалися місцевому воєводі або старості.

Назва населеного пункту нерозривно пов'язана з його заснуванням. Більшість дослідників і аматорів шукають тлумачення назви Черкас у східному напрямку – в тюркській, перській, кавказькій мовах. Якщо логіка історичних процесів у регіоні й поява в контексті цих міст, як прикордонного замку на кордоні Литовської держави у 2-й пол. XIV ст., вказують на протилежний напрям, то й вирішення проблеми походження назви варто шукати там само. Про можливість «західного» чи

«північно-західного» вектору в пошуку вже зазначалося, навіть приводилися можливі варіанти, як протиставлення «східним» версіям⁶⁰. Втім, без залучення лінгвістів, знавців європейських мов (у першу чергу старолитовської та старопольської) остаточне вирішення цього питання неможливе. Зазначу лишень, що чимало топонімів на кшталт «Черкаси», «Черкас», «Черкасівка», «Черкавщина», «Черхава» тощо зосереджено на заході України, у Білорусі та Польщі.

Завдяки своєму вигідному положенню Черкаси досить швидко перетворилися з невеликого прикордонного замку на значне місто, яке стало не лише адміністративним центром ВКЛ, але й важливим транзитним пунктом на жвавому торговельному та дипломатичному шляху, який пролягав з генуезького (згодом – османського) порту Кафа (Феодосія) в Криму на Київ, далі – на Вільно, або Твер, Новгороді Москву. Виняткове стратегічне значення Черкас було обумовлено ще й тим, що місто на південно-східному прикордонні стало основним форпостом колонізації земель нижче по Дніпру та на Лівобережжі. Тож не випадково впродовж практично всієї литовсько-польської доби наше місто з навколишніми землями підпорядковувалося центральній владі: воно мало статус великокнязівського, згодом – королівського, а Черкаське староство виявилось одним з найкрупніших у Київському воєводстві, втім більшість його території склали незаселені мисливські та рибальські угіддя-уходи.

References

1. Androshhuk, F., Zocenko, V. (2012). *Skandinavskie drevnosti Yuzhnoj Rusi: Katalog*. Paris. [in Russian].
2. Bereza, N. I., Boltenko, V. N., (Comps.). (1986). *Cherkassam 700 let*. Cherkassy. [in Russian].
3. Biletska, O. (2004). *Podillia na zlami XIV–XV st.: do vytokiv formuvannia istorichnoi oblasti*. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
4. Klepatskij, P. (2007). *Ocherki po istorii Kievskoj zemli. Litovskij period*. Bila Cerква. [in Russian].
5. Kuchera, M. P. (1987). *Zmievyyaly Srednego Podneprov'ya*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
6. Kuchera, M. P. (1999). *Slovo-ruskihorodyscha VIII–XIII st. Mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: Instytutarkheolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Kushtan, D. P. (2022). Arkheolohichni doslidzhennia v Cherkasakh u kontekst i diskusij pro chas zasnuvannia mista. *Arkheolohiia i davniaistoriia Ukrainy*, 3 (44), 517–533. [in Ukrainian].

⁶⁰ Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... С. 171–175.

8. Kushtan, D. P. (2019). Cherkasy – forpost Skhidnoho Podillia u XIV–XV stolittiakh. Proceedings of the Conference: *Arkheolohiia Podillia*. Vinnytsia: TOV «Tvory». (pp. 92–100) [in Ukrainian].
  9. Kushtan, D., Lastovs'kyj, V. (2016). *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
  10. Kuz'myns'kyj, A., (Comps.). (1993). *Nash ridnyj kraj: Khrestomatiia z istorii Cherkaschyny* (Vol. 1). Kyiv: Molod's'kyj, [in Ukrainian].
  11. Marynovs'kyj, Yu. Yu. (1991). Sche raz pro nazvu mista Cherkasy. *Movoznavstvo*, 4, 62–65. [in Ukrainian].
  12. Marynovs'kyj, Yu. Yu. (1999). Kasozhs'kyj etnos i hipoteza pro pochatok mista Cherkasy v Kh–KhIst. *Ukrains'kyj arkhеohrafichnyj schorichnyk* (Issue 3–4), 88–97. [in Ukrainian].
  13. Polischuk, V. (Ed.). (2017). *Cherkaschyna: istoriia kraiu ta joho liudnosti*. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
  14. Mykhajlovs'kyj, V. M. (2009). Pravlinnia Koriatovykhiv na Podilli (1340-i–1394 rr.): sotsial'na struktura kniazivs'kohoohoochennia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5 (488), 34–47. [in Ukrainian].
  15. Mykhajlovs'kyj, V. (2012). *Elastychnaspil's'kyj nota. Podil's'kyj s'kyj kashliakhta v druhij polovyn iXIV – 70-kh rokakh XV Ist*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
  16. Pletneva, S. A. (1990). *Polovcy*. Moskva: Nauka. [in Russian].
  17. Ponomarenko, M. (1991). Cherkasy: taiemnytsia toponima. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 67–76. [in Ukrainian].
-

DOI: 10.15407/kraieznnavstvo2024.02.125

УДК 94:352.07](477.46-25)«19»(045)

Лариса Синявська (м. Черкаси)

докторка історичних наук, професорка
кафедри історії України Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
E-mail: syniavska_larysa@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

Оксана Силка (м. Київ)

докторка історичних наук, професорка
кафедри міжнародних відносин та
суспільних наук НУБіП України
E-mail: omedalieva@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

Черкаська міська дума в 1900–1919 рр.: склад, повноваження, функції

У статті аналізується діяльність Черкаської міської думи як виборного розпорядчого органу самоврядування повітового міста на початку ХХ ст. Наголошено на ролі гласних у процесах розбудови міста, виробленні та прийнятті рішень з актуальних проблем міського життя, розкрито взаємини з повітовим земством. З'ясовано, що важливими напрямками її діяльності було вирішення питань благоустрою міста, розвитку торгівлі та промисловості, охорони здоров'я, освіти.

Показано роботу думи у період Першої світової війни, зокрема з організації лікування поранених військових. Розглянуто також особливості органу міського самоврядування в умовах революційних подій 1917–1919 рр. (до ліквідації більшовицьким режимом).